

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.157>
УДК “387”;(477)930,1(А.В. Санцевич)

Олександр УДОД

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
oudod@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

А.В. САНЦЕВИЧ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Мета полягає у створенні історіографічного портрета відомого українського історика радянської доби А.В. Санцевича, визначенні його місця у вітчизняному історіографічному процесі та оцінці внеску в розвиток історіографії, джерелознавства, методології й методики історії. **Методологічні підходи** базуються на засадах антропології, історичної психології та принципах історичної біографістики. Враховано також загальну теорію поколінь (Н. Гоува і В. Штрауса) й поколінневу характеристику українських істориків, запропоновану Я.С. Калакурою. **Наукова новизна.** Відтворюється історіографічний портрет А.В. Санцевича на тлі суспільно-політичної та історіографічної ситуації в УРСР 1960 — середини 1990-х рр., характеристики і співвіднесення «українськості» й «радянськості» в його науковій діяльності. **Висновки.** Акцентується на постаті А.В. Санцевича як типової для української історіографії радянської доби і значовості цієї непересічної особи як сполучної ланки кількох поколінь українських істориків. Теоретико-методологічні праці А.В. Санцевича розвінчали міф про маргінальний стан української історичної науки у СРСР і заклали надійні основи для розвитку історіографії у сучасній Україні.

Ключові слова: А.В. Санцевич, українська історіографія, історіографічний портрет, поколіннева теорія, українськість, Інститут історії України, методологія історії.

Цитування: Удод О. А.В. Санцевич: історіографічний портрет українського історика радянської доби (до 100-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 157—172. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.157>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

Анатолій Васильович Санцевич (1924—1996 рр.) — непересічна постать в українській історичній науці. За масштабом і глибиною наукового доробку в галузі історіографії, джерелознавства, методології та історичної дидактики ось уже понад півстоліття він входить до когорти визначних українських істориків. А 100 років від дня його народження — це благодатний привід завдяки розповсюдженому в історіографії та, особливо, в біографістиці календарному (ювілейному) принципу актуалізувати наукову спадщину А.В. Санцевича, визначити його місце у вітчизняному історіографічному процесі, привернути увагу до непростих процесів та явищ в українській історичній науці 1960—1990-х рр., свідком й учасником яких він був.

В енциклопедичних і довідникових виданнях формальне, але нетривіальне значення має представлення тієї чи іншої постаті — політика, державного діяча, письменника, історика. Це кілька означень, які найбільш влучно мають оцінити таку визначну особу в історії. У часи А.В. Санцевича не вживався термін «афіліація», який нині некритично перенесений із психологічної науки в наукометрію і став модним та обов'язковим атрибутом оцінки публікаторської діяльності вченого. Тоді переважав критерій, сформульований ще В.О. Ключевським: «Біографія вченого-історика — це його друковані праці». А наукові праці, своєю чергою, засвідчують світогляд автора, його фаховість і професіоналізм, наукові зацікавлення, та, врешті-решт, оту «належність, приєднання, встановлення зв'язку», що, власне, й означає «афіліація», якщо говорити про місце історика, його ментальну карту, інтелектуальні зв'язки та визнання колегами з фахового середовища.

У всіх найсолідніших виданнях А.В. Санцевича представлено неодмінно як українського історіографа, джерелознавця, дослідника методики й методології вивчення історії. В «Енциклопедії історії України» (автор Ю.А. Пінчук) означення найбільш ємне — історик [1]. М.П. Ковальський зазначив таким чином: А.В. Санцевич — визначний фахівець у галузі історіографії, джерелознавства історії України ХХ ст. та «фактичний зачинатель нового наукового напрямку в українській історіографії — методики історичного дослідження» [2, С. 23—24]. У В.Г. Сарбея, колеги й однодумця А.В. Санцевича, знаходимо більш деталізовану, з елементами характеристики, таку експлікацію історика: добре знаний в Україні та поза її межами «скрупульозний вчений-дослідник найскладніших історичних проблем, блискучий популяризатор історичних знань, людина з найширшим діапазоном світоглядного бачення історичного минулого і сучасного» [3, С. 5].

А.В. Санцевич є типовим, одним із визначних представників українських істориків радянської доби. Не всі погоджуються з характеризуючою ознакою

їх «українськості». Покоління істориків, які жили і працювали в умовах так званого «розвинутого соціалізму» / «застою», досить часто піддається незаслуженому остракізму за комуністичну, марксистську, радянську тощо ідеологію та методологію, творцями й ініціаторами якої вони ніколи не були, проте змушені були працювати в таких реаліях, удаючись (за Б. Крупницьким) безперервно до «діалектичної еквілібристики».

Українськість — це наукове поняття, що характеризує особливості буття української нації, кожного свідомого українця. Це також показник культурного та політичного потенціалу спільноти, її спроможності жити й розвиватися в умовах складних міжнародних відносин. Українськість постає як історично сформована адапційно-еволюційна система ознак і властивостей, які вирізняють українську людину, українську спільноту й українську культуру з-поміж інших суспільних феноменів. Рисами українськості можуть володіти не тільки етнічні українці, а й особи, які свідомо відносять себе до української спільноти та культури, особливо ті, хто активно примножував культурний потенціал народу. Саме за такими параметрами визначають нині феномен українськості, наприклад, В.Б. Антоновича [4, С. 124—127]. Так само А.В. Санцевич проявляв свою українськість в умовах тієї самої російської імперськості, але вже під політично-ідеологічним маркером союдно-радянськості. За образною (очевидно дещо гіперболізованою) оцінкою В.Г. Сарбея, «загалом же Анатолій Санцевич був типовим “шістдесятником” у радянській історичній науці: натхненно працював під прапором ідей викриття культу особи Сталіна та його наслідків, органічно не сприймав догматичний пресинг на інтелігенцію у часи брежнєвського застою, з настороженістю ставився до галасливої на словах і пустопорожньої на ділі метушні горбачовської перебудови. “Друге дихання” йому надало проголошення незалежності України — державницька концепція стає стрижнем його суспільно-політичних поглядів, нею проймаються його праці 1990-х років. На жаль, цей період у творчості А.В. Санцевича виявився надто коротким, хоча й досить плідним» [3, С. 10].

Краще зрозуміти, об'єктивно оцінити діяльність і наукову спадщину історика у співвідношенні з конкретно-історичним часом можливо з урахуванням поколінневої характеристики українських істориків, запропонованої Я.С. Калакурою. Кожна генерація, на його думку, формувалася, а отже починала свою професійну та інтелектуальну діяльність, на певному зламі суспільно-політичних, соціокультурних, парадигмальних змін не без впливу своїх наставників, їхнього досвіду, а також зарубіжних чинників. Я.С. Калакура, застосовуючи методологічні підходи засновників теорії поколінь американських учених Н. Гоува та В. Штрауса, відстежує в українській історіографії зміну щонайменше п'яти й початок становлення шостого покоління істориків [5]. А.В. Санцевич, на його думку, входить до першого, яке народилося в період кінця XIX ст. до середини 1920-х рр. Наскільки це покоління було потужним і різноманітним, можна уявити за переліком прізвищ його найпомітніших репрезентантів: М.Я. Варшавчик, В.О. Голобуцький, І.О. Гуржій, К.Г. Гуслистий, В.А. Дядиченко, М.П. Ковальський, Ф.Є. Лось, М.І. Марченко, А.Г. Мельник, О.П. Оглоблин, М.Н. Петровський, В.Г. Сарбей, В.І. Стрельський,

М.І. Супруненко, П.Т. Тронько, Ф.П. Шевченко, Ф.О. Ястребов та ін. Одні з них розвивали й утверджували ідеї національної історії, інші долучалися до її пролетаризації та комунізації, треті опинилися в діаспорі. Цьому поколінню властива безперервна боротьба за виживання, яка додала його представникам упевненості й оптимізму, віри в майбутнє, а часом і розчарування. Вони готові були потерпати від нестатків, іти на жертви, компроміси, стояти на смерті не за гроші, а за «правду», а прийнявши ту чи іншу ідеологію, в тому числі марксистську, сакралізували її й дуже важко відходили від неї. Більшість істориків цього покоління пережили кілька світоглядних зламів («відлига», «застій», «перебудова», розпад СРСР і становлення незалежної України). Про високу моральність і професійність А.В. Санцевича, як представника цього покоління істориків «залізного віку» (за образно-філософським визначенням поета О.С. Кушнера), свідчить його власне ставлення до епохи, в якій працював, жив і творив. На початку 1990-х рр. багато хто з українських істориків ретельно «чистили» свої бібліографічні списки, позбавляючись від праць з очевидним ідеологічним присмаком (про «керівну та спрямовуючу силу», про «ленінську методологію», про брежневські «мемуари» й ін.). Укладаючи свою останню прижиттєву бібліографію, А.В. Санцевич говорив: «Мені нема чого соромитися їх, бо й вони написані за цілком щирими моїми тодішніми переконаннями, помилковість яких я, звичайно, як і всі мої колеги, усвідомлюю тепер, пройшовши 40-річний шлях трудової діяльності, супроводжуваної докорінними політичними та соціально-економічними змінами у житті всього нашого суспільства» [3, С. 10]. Постать А.В. Санцевича, його світоглядні переконання (з урахуванням усіх трансформацій) є знаковою для української історіографії, адже він виступив у ролі символічної, зв'язуючої ланки між першим і другим, а отже й наступними поколіннями українських істориків, забезпечуючи, за образним висловом Я.С. Калакури, «методологічний та світоглядний діалог» поколінь істориків в українській історіографії.

У сучасній українській історіографії є достатній масив праць про істориків радянської доби, їх просопографічний портрет, про особливе місце власне української радянської історіографії [6]. Але за колективними (груповими) «портретами» досить часто випадає індивідуальна особистість історика. Тому студій про А.В. Санцевича відчутно бракує. Така доля істориків періоду колективних праць («братських могил»), офіційної історіографії, редакційних (знеособлених) публікацій. Корпоративна культура тих часів вимагала «рівняння у шерензі». Як результат, з'явилися стандартизовані однотипні публікації про істориків: довідкові статті в енциклопедичних виданнях за усталеною схемою (роки життя, освіта, захищені дисертації, спеціалізація, основні праці й публікації про вченого), посилання на участь у колективних працях, що видавалися під грифом академічного Інституту історії, згадування прізвища у скупих історіографічних оглядах без конкретизації індивідуального внеску історика. Така низка традиційних публікацій оприлюднена і про А.В. Санцевича за його життя та по смерті [7]. Окремо варто відзначити видання Інститутом історії України НАН України випуску наукового збірника «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та

методики» (вип. 3, Київ, 1999 р.), присвяченого пам'яті Анатолія Васильовича Санцевича й матеріалів до його біографії (бібліографічний опис 499 публікацій історика), що вийшли друком 1996 р. [8].

Із метою певного роду реабілітації покоління українських істориків радянської доби, відтворення цілісного образу історії вітчизняної історіографії, підтвердження ідеї неперервності (тяглості) українського історієписання є необхідність реконструювати історіографічний портрет А.В. Санцевича за такими параметрами: інтелектуальна біографія й наукова кар'єра, місце в історіографічному процесі 1960—1990-х рр., наукова спадщина у царині історіографії, джерелознавства, методології та історичної дидактики.

Анатолій Васильович Санцевич народився 23 червня 1924 р. у с. Кострома Крюківського р-ну Полтавської губ. (нині в межах м. Кременчук). Із початком німецько-радянської війни 1941—1945 рр. був мобілізований (як відомо, 23 червня 1941 р. почалася мобілізація призовників 1905—1918 рр. нар., але в результаті величезних втрат Червоної армії вже за пів року були мобілізовані й чоловіки 1923—1925 рр. нар.). Його військова служба завершилася 1947 р. Вищу освіту здобув 1952 р., закінчивши Київський державний університет (факультет міжнародних відносин). Був реалізований популярний лозунг тих часів: молодих фронтівиків — до вишів (за принципом «спочатку армія, потім інститут»). Відразу після цього вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР (1952—1955 рр.). У 1955 р. захистив дисертацію на тему «Підривна діяльність Ватикану і боротьба трудящих народно-демократичної Польщі проти католицької реакції (1945—1953 рр.)». Науковим керівником був В.А. Жебокрицький, який працював у КДУ та за сумісництвом в Інституті історії. Ці обставини й відіграли роль у подальшій трудовій діяльності та науковій кар'єрі А.В. Санцевича. Тема дисертації цілком відповідала канонам тогочасного компартійного стилю управління історичною наукою й, що важливо для молодого дослідника, його базовій освіті (міжнародні відносини). Ідеологічні кліше («боротьба трудящих», «католицька реакція») не заважали авторові заглибитись у зміст автентичних джерел, засвоїти методологію історичних досліджень (згодом це буде головною запорукою того, що саме А.В. Санцевич стане провідним методологом і джерелознавцем у 1970—1990-х рр.). У 1955—1961 рр. працював старшим науковим співробітником відділу методики історії в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (тепер Інститут педагогіки НАПН України). Саме 1955 р. цей інститут був реорганізований із метою символічної зміни назви: український заклад промовисто стане Інститутом педагогіки УРСР. Але в ті часи він насправді відіграв значну роль у розвитку освіти й науки в республіці, забезпечуючи їх дієву взаємодію. Високий професіоналізм А.В. Санцевича, його співпраця з колегами-істориками І.О. Гуржієм, М.М. Лисенком, які теж тоді працювали у згаданій інституції, допомогли йому швидко стати провідним фахівцем з історичної дидактики. Впродовж 1957—1960 рр. вийшли його праці «Атеїстичне виховання на уроках історії в школі» (два видання 1957 та 1960 рр.), «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії: Посібник для вчителів». До слова, нині, за наявності біль-

шої кількості інституцій і науковців, методичних посібників для вчителів історії в Україні ніхто не пише й не друкує.

У 1961 р. А.В. Санцевич перейшов на наукову роботу в Інститут історії АН УРСР. Першим підрозділом, де він працював на посаді старшого наукового співробітника, став відділ історії соціалістичного й комуністичного будівництва (завідувач П.П. Гудзенко). Відділ, як і вся структура установи, неодноразово зазнавав реорганізацій. Але принцип підбору співробітників із чітко визначеною актуальною ідеологічною складовою залишався незмінним — найвища кваліфікація, висока продуктивність, авторитетність у наукових колах і, звісно, лояльність до влади. Всі 35 років роботи в академічному інституті А.В. Санцевич перебував у когорті провідних фахівців, які визначали обличчя установи.

Наукова кар'єра А.В. Санцевича була досить типовою для того часу. Наприкінці 1960-х рр. захистив докторську дисертацію на тему «Проблеми історії України 1945—1965 рр. в радянській історіографії». Захист відбувся на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР 3 грудня 1968 р., офіційними опонентами виступали академік І.І. Мінц із Москви та професори М.О. Буцько й І.А. Шерман. В офіційному відгуку першого було відзначено оригінальність та актуальність дисертаційної праці, «вміле розв'язання ряду складних питань, зокрема періодизації, визначення основних проблем історіографії обраного періоду, рекомендацій, направлених на подальше поліпшення історичних досліджень» [9, С. 159]. Привертає увагу процедура підготовки й захисту дисертації — це була справді науководослідницька робота, з оригінальною, багатоплановою темою, що вимагала значного рівня історіографічного аналізу, залучення величезного масиву джерел. Ще до захисту, в 1967 р., А.В. Санцевич видав монографію «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії», провів низку публічних заходів із метою апробації положень дисертації. В результаті кожен подібний захист перетворювався на подію, ставав етапним у кар'єрі вченого, знаменував певну стадію розвитку історичної науки. Від початку 2000-х рр. масовізація дисертаційних захистів певною мірою нівелювала наукову складову цієї процедури, перетворивши її на канцелярську «атестацію наукових кадрів вищої кваліфікації».

Після захисту докторської наукова кар'єра А.В. Санцевича розвивалася по висхідній — працював у різних відділах старшим науковим співробітником, завідував відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (1981—1990 рр.), 1982 р. одержав наукове звання професора, деякий час (1979—1983 рр.) був заступником директора інституту, а закінчив своє життя провідним науковим співробітником-консультантом. Зовні кар'єра А.В. Санцевича виглядала досить типовою як для істориків радянської доби. Але ставлення його до власного службового сходження мало певну специфіку, що залежала від індивідуальних особистісних рис історика. Про це влучно сказав професор В.Г. Сарбей: «Усю свою наукову кар'єру робив сам лише власною наполегливою працею без будь-якої протекції і розштовхування ліктями тих, хто поруч, чи підставляння ноги тим, хто опинився попереду. Був найстараннішим службистом — взірцем, як би ми сказали зараз, виконавської дисципліни на всіх адміністративно-

наукових посадах, які доводилося займати впродовж усього життя. Цю його за-попадливність максимально використовувало начальство, але належно далеко не завжди оцінювало: в усякому разі на перші ролі його не висували. Гидкою була для нього й сама думка добиватися власними силами громадського відзначення його наукових заслуг» [3, С. 11—12]. Колеги, з якими працював А.В. Санцевич (В.Г. Сарбей, М.Ф. Дмитрієнко, О.І. Гуржій, П.П. Панченко, А.В. Таран та ін.), відзначали його врівноваженість, розсудливість, неквапливість у думках і вчинках. Усі, хто його знав, із повагою ставилися до його обов'язковості, пунктуальності, передбачливості як у діловому, так і побутовому спілкуванні. Вражала його, за словами В.Г. Сарбея, «доходяща до чопорності незвичайна для нашого часу якась нібито старорежимно-дворянська вихованість, яка не допускала пониження жінки, образи дітей, панібратства чоловічого спілкування... Був типовим ультраміським інтелігентом старої формації» [3, С. 5—6]. Досконало, до найменших нюансів, А.В. Санцевич знав рідну українську мову. Добре володів російською, вільно — англійською, французькою, польською. Окрім цього, при підготовці статей до «Української радянської енциклопедії» самостійно робив переклади джерел з іспанської, італійської, чеської.

Про деякі дуже знакові характерні риси Анатолія Васильовича як людини та вченого згадувала його дружина Антоніна Леонідівна Карлова. В останні дні життя чоловіка вона запитала, ким він хотів би бути в «наступному втіленні»? «Тільки вченим, тільки істориком і тільки в Україні», — це були не награні патетичні фрази для публіки, а глибока віра й упевненість у власному життєвому шляху. «Україну він любив самовіддано, — писала А.Л. Карлова, — її багатостражденну історію, запашну красу, терплячий жертвний нарід. Радів “перебудові”, але дуже тяжко переживав її хаос. Попри все, не через себе чи мене, а саме через Україну. Ці жагучі думки руйнували його» [10, С. 204].

Відтворюючи особистісно-психологічний портрет А.В. Санцевича, відзначаючи його високі моральні якості, мимоволі виникає питання: як така людина могла жити, продуктивно діяти, стати одним із найавторитетніших істориків в умовах апогею «застою» з його подвійною мораллю, засиллям моноідеології, бюрократизму, чинопоклонства? На це питання спробував відповісти найближчий друг професор В.Г. Сарбей: «Взагалі кредо А.В. Санцевича у наукових дослідженнях завжди ґрунтувалось на прагненні донести читачам максимально можливу в умовах ідеологічного та цензурного гніту правду про минуле й сучасне. Своєю творчою діяльністю Анатолій Васильович переконливо довів, що можна умілими обхідними маневрами обходити рогатки радянської цензури і подавати читачам більш або менш наближену до реальності інформацію про стан історичної науки у різні періоди її розвитку за часів радянської влади» [3, С. 18]. Ось чому монографічні дослідження А.В. Санцевича з історіографії та джерелознавства України не тільки не виявилися макулатурою (як це сталося в умовах незалежної України з багатьма працями радянських істориків, особливо «фахівців» з «історії КПРС»), а набули навіть нових імпульсів уже як його наукова спадщина, що пройшла випробування часом.

А.В. Санцевич — людина і вчений із непростю долею, багатим внутрішнім світом та багатоманітними науковими й культурними зацікавленнями. Його інтелект переважав отой «колективний розум» творців компартійного ідеологічного тиску на історичну науку, а тому він був вище у своєму розумінні суті всієї тієї метушні довкола перманентних «коливань» «генеральної лінії». Він не був ані конформістом, ані нонконформістом. Така чорно-біла характеристика не вкладається в багатогранну особистість А.В. Санцевича. При цьому він чинив мужньо, коли ставав на захист своїх колег-істориків, які зазнавали несправедливих переслідувань із боку влади. Так, добре відомо, що саме А.В. Санцевич підтримав В.Г. Сарбея, коли проти того 1972 р. владні «верхи» організували кампанію цькування й дискредитації через монографію «В. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України». А.В. Санцевич став редактором кількох праць В.Г. Сарбея, публікував статті у співавторстві з ним. Спільними зусиллями було досягнуто повної наукової реабілітації вченого.

Ще більш красномовним прикладом, що ілюструє наукову і громадську позицію А.В. Санцевича, стала історія із захистом шкільного підручника з історії та його авторів. Він не злякався «упереджено-голобельної, галасливо-істеричної» (за словами В.Г. Сарбея), але явно несправедливої й безпідставної у своїй основі критики, яку газета «Літературна Україна» обрушила на єдиний, що тільки ввійшов в обіг, шкільний підручник з історії України авторства В.Г. Сарбея, Г.І. Сергієнка і В.А. Смоля. Коли часопис відмовився опублікувати аргументоване спростування від авторів, А.В. Санцевич разом із досвідченим учителем-методистом середньої школи П. Матвійчуком виступив із нищівною неспростовною антикритикою під заголовком «Чи потрібні критиці... “плюси”?» на шпальтах газети «Радянська освіта». Цей публічний виступ мав широкий позитивний розголос серед учительської громадськості. Підручник було врятовано, а його автори ще довгі роки продовжували творити історичну освіту й у незалежній Україні. Позитивно спрацював як досвід роботи А.В. Санцевича в Інституті педагогіки, так і його авторитет в освітянських колах. Було збережено покоління авторів, які згодом, на початку 1990-х рр., створили повний комплект підручників з історії України та всесвітньої історії, що стало першим позитивним досвідом серед усіх країн колишнього СРСР (хоч як Москва не намагалася нав'язати Україні свою версію підручникотворення, обіцяючи навіть перекладати навчальні книжки українською мовою, аби тільки зберігати за собою визначальну роль у формуванні їх змісту).

Біографія й наукова кар'єра А.В. Санцевича, будучи, з одного боку, типовою для українських істориків радянської доби, а з іншого — досить індивідуальною, вмотивованою своєрідними особистісними рисами, про що говорили його колеги, правомірно пов'язані між собою. Інтелектуальне середовище, де формувався і зростав А.В. Санцевич як науковець, визначало його зацікавлення. А особистісні риси — гострий розум, критичне мислення, наполегливість, надзвичайна працьовитість, інтелігентність та інші чесноти, не зовсім притаманні людям із «радянським способом життя», давали йому можливість бути ефективним до-

слідником у найскладніших галузях і субдисциплінах історичної науки — методології, методиці історії, історіографії, джерелознавстві, історичній дидактиці. Кон'юнктурно набагато швидше і простіше було б досягти наукових ступенів та вчених звань в «історико-партійній» царині, але А.В. Санцевич торував свій шлях у класичних галузях науки, створивши праці, які не втрачають своєї наукової цінності з плином часу. Щодо ідеологічних кліше, притаманних заголовкам, ритуальним фразам у так званих «шапках» до статей, цитат «класиків марксизму-ленінізму», якими мали рясніти тогочасні тексти, то, насправді, вони виявилися не такими живучими, як комусь хотілося б, і не такими загрозливо шкідливими для справжньої історичної науки. А тому, коли в 1989—1991 рр. історіографічна ситуація радикально змінилася, всі ті штучні нашарування швидко відпали. Можна правомірно вважати, що «декомунізація» історичної науки відбулася в Україні саме на рубежі 1980—1990-х рр., випередивши інші галузі гуманітаристики та інерційні суспільні стереотипи. Без довгих дискусій і майже безболісно відпав концепт «Великої Жовтневої соціалістичної революції», зникли «історія КПРС» та «науковий комунізм», відновила свій науково-освітній статус історія України.

Життєвий шлях, інтелектуальна біографія А.В. Санцевича підтверджують ту істину, про яку весь час говорять методологи й філософи історії: біографія історика визначає спосіб, в який він пише про історію. Вплив особистості дослідника, його суб'єктивності на власні праці — це не вада, а перевага історії як науки, пам'яті, суспільної свідомості. За словами Н. Дейвіса, професійні історики повинні зізнаватися у своїх обмеженнях, найгіршими істориками є ті, хто уявляє, що вони не знають жодних упереджень. У А.В. Санцевича ніколи не було ілюзій щодо кореляції його праць із тією суспільно-політичною та історіографічною ситуацією, в умовах якої він їх створював. Про цю сторону діяльності історика влучно зазначив В.Г. Сарбей: «Як правило, праці А.В. Санцевича написані в строго академічному стилі, без найменшого натяку прикрашення серйозного (іноді навіть надто серйозного) викладу якимись цікавинками. Такий сухий чисто діловий виклад цілком відповідав головній сутності його натури, наглухо застебнутої на всі, де тільки їх можна пристосувати, гудзики. Але ж і емоційне начало було присутнє у ньому, а у його науковій творчості воно знаходило вираз у тому, що історики називають людським фактором» [3, С. 21].

Наукова спадщина А.В. Санцевича, його мережа інтелектуальних зв'язків, започатковані ним нові напрями в історіографії, джерелознавстві та методології історії, лідерські позиції в історичній науці 1970 — початку 1990-х рр. визначають у сукупності його місце у вітчизняному історіографічному процесі. Відомий історіограф М.П. Ковальський уважав А.В. Санцевича найпомітнішим істориком України повоєнного часу, чільним фахівцем у галузі історіографії, джерелознавства історії України ХХ ст. та фактичним зачинателем нового напрямку у вітчизняній історіографії — методики історичного дослідження.

Магістральний вектор наукової творчості А.В. Санцевича — це, звичайно, історіографія і джерелознавство. Монографії «Проблеми історії України після-

воєнного періоду в радянській історіографії» (1967 р.), «Джерелознавство з історії УРСР післявоєнного періоду (1945—1970)» (1972 р.), «Українська радянська історіографія (1945—1982)» (1984 р.), а також колективна праця «Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади» (1973 р.) перебували в активному науковому обігу в УРСР, визнавалися українськими діаспорними істориками (А. Жуковський і О. Субтельний рекомендували їх у навчальних програмах як посібники з історії України) та продовжують бути й у наш час у центрі синтетичних досліджень з історіографії і джерелознавства. Так само праця А.В. Санцевича «Методика історичного дослідження» (1984 р.) залишається на сьогодні актуальною, виконує роль практичного посібника для вдосконалення фахової майстерності істориків. Створення та доля її досить показові в багатьох відношеннях, адже подібних студій тоді не було ні в УРСР, ні в СРСР. Через неабиякий попит на «Методику...» А.В. Санцевич був змушений підготувати нове видання — друге перероблене побачило світ 1990 р. (російською мовою). Навіть цей поодинокий факт здатний деконструювати той міф, який ще й сьогодні побутує в історіографії, про нібито маргінальний статус української історичної науки у СРСР та про Москву як «єдиний центр» продукування теоретичних і методологічних праць з історіографії. Так само гучний резонанс серед істориків усього Радянського Союзу викликала й видана 1988 р. в УРСР фундаментальна колективна праця «Допоміжні історичні дисципліни: історіографія і теорія», ініціатором, фактичним головним редактором якої був А.В. Санцевич, на той час завідувач відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін академічного Інституту історії. Найбільша наукова цінність цієї праці полягала в тому, що вона на матеріалах творчої спадщини українських і російських істориків дорадянського періоду, фахівців історичної науки з республік СРСР не тільки підсумовувала та класифікувала дослідження з хронології, історичної географії, картографії, палеографії, дипломатики, нумізматики, геральдики, сфрагістики, іконографії, топоніміки, історичної метрології, але й визначила перспективи, завдання подальшої дослідницької роботи в названих дисциплінах. А.В. Санцевич увів поняття «система допоміжних історичних дисциплін», якому була присвячена перша вступна стаття з розробленими автором оригінальними узагальнюючими таблицями щодо теоретико-методологічного обґрунтування функціонування подібної системи. Так само А.В. Санцевич забезпечив й інституціоналізацію допоміжних історичних дисциплін, коли з його ініціативи у структурі Інституту історії України вперше було створено відповідний науковий відділ.

В історіографічно-джерелознавчих працях, які суттєво переважають у науковій спадщині А.В. Санцевича, значне місце, своєю чергою, займають студії з жанру біографістики або персонологічні. Історична біографістика зацікавила його ще в аспірантські роки, коли 1959 р. в науковому збірнику «І.Я. Франко як історик» він опублікував розділ «Іван Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства». А 1989 р. вже як фахівець у творчій спадщині письменника та мислителя А.В. Санцевич разом із В.Г. Сарбеем узяв участь у підготовці й виданні 50-томника Франкових творів (історичні коментарі, науковий апарат, редагування).

Так само він поглиблено вивчав спадщину Т.Г. Шевченка, до 150-річчя якого опублікував в «Українському історичному журналі» статтю «Т.Г. Шевченко і питання всесвітньої історії» (1964 р., № 1). Особливе місце в біографістиці А.В. Санцевича займають його розвідки про колег-істориків, що суттєво збагатили вітчизняну історіографію. Це, насамперед, бібліографічні праці (окремими виданнями) «Іван Олександрович Гуржій» (1974 р.), «Андрій Данилович Скаба» (1985 р.), «Федір Павлович Шевченко» (1989 р.). І нарешті ґрунтовні історіографічні портрети академіків ВУАН М.Є. Слабченка та М.І. Яворського. До речі, якщо в Європі й Росії, зокрема, історики почали говорити про жанр історіографічного портрета (на відміну від давно апробованого історико-політичного) лише на початку ХХІ ст., то А.В. Санцевич і В.Г. Сарбей публікували підготовлені у цьому жанрі студії ще в 1980-х рр. А.В. Санцевич поглибив теоретичні проблеми біографістики, а саме її джерелознавчі аспекти. На рубежі 1980—1990-х рр. з'явилися його тексти, які не втратили актуальності й сьогодні — «Спогади як джерело з історії Української РСР», «Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі», «Місце біографії історика в історіографічному дослідженні» та ін.

Вивчення А.В. Санцевичем біографій українських істориків ХХ ст. М.Є. Слабченка, М.І. Яворського було, за оцінкою М.П. Ковальського, не випадковим та «історіографічно закономірним» [2, С. 25]. Принципове значення для історіографічних, зокрема біографічних, досліджень мало стисле визначення автором мети, підходів і напрямів його студій, щоб більш вірогідно та всебічно відтворити справжнє місце кожного з цих істориків в історіографічних процесах, розкрити трагізм їхнього життя й долі. М.П. Ковальський, який теж, безсумнівно, є визнаним фахівцем в історіографічній біографістиці, акцентував увагу на таких аспектах методології цього жанру, актуалізованих А.В. Санцевичем: «висвітлення життя і творчості вченого у їх тісному поєднанні з використанням опублікованих матеріалів та особливо архівних відомостей», і далі — «ґрунтовно і зважено розібратися у непересічній постаті в українській історіографії, відділяючи догматичні штампи більшовицької концепції, які були достатньо представлені в працях історика (мався на увазі М.І. Яворський — *О. У.*), від об'єктивної сутності історичної концепції вченого із зваженістю її основних складових частин. Слід показати самотнього історика, який постійно прагнув самовіддано служити своєму народові, поступу України» [2, С. 26]. Здійснивши історіографічний аналіз спадщини обох українських учених 1920—1930-х рр., А.В. Санцевичу вдалося в концентрованій формі подати найбільш вагомий науковий досягнення М.Є. Слабченка та М.І. Яворського й таким чином посприяти залученню їхніх ідей до сучасного та наступного використання (сказати б, вирвати їх із цілком невиправданого і шкідливого забуття). А.В. Санцевич заклав методологічні підвалини важливого й необхідного, притаманного якраз історіографії, підходу — реконструкції наукової діяльності істориків, яких влада (будь-яка) намагалася викреслити з історії, створення їх історіографічних (індивідуальних) або колективних (просопографічних) портретів, що є своєрідною реабілітаційною складовою формування

образу та змістовного наповнення ідеї неперервності української історіографії. А.В. Санцевич розпочав, а його колеги й наступні покоління фахівців продовжили та в результаті створили цілісну історію історичної науки в Україні, з якої не випадає жоден її період (включно з радянським).

У 1960—1980-х рр. «Український історичний журнал», заснований 1957 р., членом редколегії й заступником головного редактора якого тривалий час був А.В. Санцевич, перетворився на авторитетний часопис, де постійно апробувалися розробки істориків із проблем теорії та методології історичної науки. В умовах жорсткого та всеосяжного партійного контролю відносно сміливі й передові матеріали могли публікувати лише добре відомі автори, серед яких називали в той час трьох — Ф.П. Шевченка, І.П. Крип'якевича, А.В. Санцевича [11, С. 63]. 1969 р. останній опублікував статтю «Про роботу історіографа», яка була свого роду відображенням його дискусії з історіографом К.Д. Петряєвим [12]. У полеміці А.В. Санцевич відстоював важливі методологічні положення історіографії: класифікація історіографічних праць (статті з окремих проблем; розвідки про погляди історика або цілого напряму в історичній науці; узагальнюючі дослідження з історіографії країни / ряду країн за певний період); принципи історіографічних досліджень (хронологічний, проблемний, біографічний, хронологічно-тематичний), їх поєднання в різному співвідношенні. На думку А.В. Санцевича, той принцип, який переважає в певній праці, звичайно визначає її структуру, що залежить значною мірою також від обраної автором теми, від наявності та характеру використаної літератури. Критично ставився автор до віднесення рецензій до історіографічних джерел. Мова не тільки про низьку якість рецензій-анотаций (до слова, ця проблема не розв'язана й сьогодні, через 55 років після її критики істориком). На думку А.В. Санцевича, історіографія починається там, де аналізується певна історична література, а не окремі книжки чи статті. Немає принципових відмінностей у роботі історіографа над монографією чи науковою статтею — специфіка полягає лише у широті досліджуваної теми. Обґрунтовано також важливе положення про наявність в історіографічній праці окрім внутрішньої структури (ідея, логіка) її зовнішньої архітекτονіки. Історіограф, на думку А.В. Санцевича, у своїй науковій діяльності обов'язково стикається з двома періодизаціями: історичного процесу (що розглядається у залученій літературі); розвитку історичної науки. Гармонійне поєднання різних періодизацій становило чималі труднощі, притаманні саме роботі історіографа, адже історик-дослідник має справу лише з однією періодизацією — історичного процесу. А.В. Санцевич уважав, що основним і найважливішим фактом історії науки є праці вченого. Отже історіограф має брати на облік, розглядати всі без винятку історичні праці, присвячені обраній проблемі. При цьому послідовне «нанизування» змісту окремих із них не є історіографічною роботою, а лише звичайною анотованою бібліографією (створення якої — не завдання історіографа). Крім цієї, актуальної й до сьогодні проблеми, А.В. Санцевич також наголошував на необхідності подолання диспропорції між широким розмахом історіографічних досліджень та узагальненням творчого досвіду фахівців, які займаються цією

справою. Мова про так звану «історіографію другого рівня», тобто комплексні, синтетичні праці про історію історичної науки, про історію істориків, про загальний історіографічний процес в Україні як об'єктивний рух науки, автономної від поточної суспільно-політичної кон'юнктури.

Наукова спадщина А.В. Санцевича вигідно вирізняється серед праць його колег-дослідників тим, що в доробку фахівця, окрім конкретно-історичних, історіографічних та джерелознавчих, значну долю займають теоретико-методологічні й історіософські студії. Саме такі з плином часу переходять у розряд класичних, вічно актуальних, інтерес до яких не минає, позаяк вони складають хребет історії як науки. Вирізняється, наприклад, своєю глибиною та рівнем філософського узагальнення стаття А.В. Санцевича 1980 р. «Про поняття “сучасна історія”» [13, С. 66—75]. Нинішні історики лише несміливо, обережно підходять до цієї теми, але вона й досі залишається проблемною, що негативно, наприклад, позначається на структуруванні змісту історичної освіти у середній та вищій школах [14, С. 4—15]. А.В. Санцевич чітко розмежовував поняття «сучасність» і «сучасна історія». На його думку, не існує єдиної часової межі, що відділяє минуле від сучасності. Ця межа рухома й залежить від характеру та масштабності досліджуваного явища. Сучасна історія — це остання (до наших днів) частина історичного процесу чи функціонування якогось явища, відмітною рисою якої є те, що основні характерні для неї компоненти перебувають у русі, їх розвиток ще не закінчено [13, С. 67]. Саме це методологічне положення, наприклад, розвіяло будь-які сумніви щодо можливості чи неможливості творення конкретно-історичних праць з історії новітньої російсько-української війни, яка розпочалася 2014 р., та її широкомасштабного етапу від 24 лютого 2022 р. Так само обґрунтованим виглядає й необхідність історіографічного осмислення початкових періодів цієї війни (передумови, ідеологічне обґрунтування агресії РФ, становлення понятійно-термінологічного апарату, класифікація джерел і т. д.). Перевагою дослідників сучасної історії А.В. Санцевич уважав те, що в їх розпорядженні величезна кількість матеріалів періодичної преси, значна література нарисово-публіцистичного характеру (у 1980 р. спрогнозував появу такого феномену інформаційного простору, як блогерство?). До того ж історик може проводити конкретно-соціальні дослідження — анкетне опитування, інтерв'ювання, зустрічі зі свідками описуваних подій тощо й таким чином здобувати додаткову інформацію, а також певною мірою перевіряти достовірність використовуваного матеріалу.

В теоретико-методологічних працях А.В. Санцевича, окрім високого рівня аналізу й актуальності, що не девальвуються з часом, чітко проглядається його авторський стиль: доступна, досконала літературна мова. Він свідомо уникав рідковживаних термінів, модних неологізмів (хоч любителів похизуватися малозрозумілою термінологією вистачало вже тоді), обценної лексики. А.В. Санцевич скрупульозно докопувався до істини, прояснював для себе та читачів будь-які питання теорії й методології.

Сучасні українські історики звертаються до багатьох теоретико-методологічних праць А.В. Санцевича. Він залишив по собі оригінальне трактування проб-

лем теорії та філософії історії. На нашу думку, потребують додаткового вивчення і продовження дослідження започаткованих А.В. Санцевичем питань: співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності; види історичних досліджень; принципи складання хронік з історії; історичне джерело як первинна інформація про дійсність; історіографічне значення публіцистики; періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз) та ін. Можна погодитися з думкою М.П. Ковальського про те, що «цей невеликий і далеко не вичерпний розгляд досягнень і студій А.В. Санцевича у вибраних аспектах його наукової творчості дає підстави зазначити, що цей багатогранний творчий набуток не лише його особисто, але інтегральний в системі української історіографії і, безперечно, заслуговує глибокого і систематичного осмислення» [2, С. 30].

Сторічний ювілей знаного українського історика радянської доби Анатолія Васильовича Санцевича, аналіз його наукових здобутків у галузі вітчизняної історіографії, джерелознавства, теорії й методології історії дають підстави стверджувати, що його життя та діяльність були багато у чому типовими для радянського періоду нашої історії. Але «українськості» в його житті та науковій спадщині було значно більше, ніж «радянськості». А.В. Санцевич — знакова постать для української історіографії, він забезпечував інтелектуальний зв'язок кількох поколінь істориків і підтверджував своєю діяльністю безперервність та об'єктивність історіографічного процесу в Україні навіть у найнесприятливіших для історичної науки умовах. Історіографічний портрет А.В. Санцевича — це розгортання його наукової творчості на тлі власної біографії як складової процесу розвитку української історіографії та мережі інтелектуальних зв'язків зі своїм соціокультурним середовищем. А створені самим А.В. Санцевичем історіографічні портрети вчених, котрі зазнали репресій у 1920—1930-х рр., започаткували формування реабілітаційної складової процесу «подолання історії» як деконструкції міфів, спотворень, ідеологічних кліше щодо діяльності кількох поколінь українських істориків.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pinchuk, Yu.A. Santsevych Anatolii Vasylovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2012. 9: 451 [in Ukrainian].
[Пінчук Ю.А. Санцевич Анатолій Васильович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 451].
2. Kovalskyi, M. Anatolii Vasylovych Santsevych yak doslidnyk istorii istorychnoi nauky ta yui metodiv. *Spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv, 1999. 3: 23-24 [in Ukrainian].
[Ковальський М. Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів. *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 23—24].
3. Sarbei, V. Slovo dobroj pamiaty pro liudynu i vchenoho. *Spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv, 1999. 3: 5 [in Ukrainian].
[Сарбей В. Слово доброї пам'яті про людину і вченого. *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 5].
4. Rudakevych, O. Fenomen ukrainskosti Volodymyra Antonovycha v umovakh imperskoi Rosii. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2014. 17: 124-127 [in Ukrainian].

- [Рудакевич О. Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 124—127].
5. Kalakura, Ya. Zmina pokolin istorykiv yak metodolohichniy ta svitohliadniy dialoh v ukrainskii istoriografii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 4: 137-154 [in Ukrainian].
[Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 137—154].
  6. Udod, O. Prosopografichna palitra ukrainskykh radianskykh istorykiv doby “rozvynenoho sotsializmu”. *Svitlo i tini ukrainskoho radianskoho istoriopyssannia*. Kyiv, 2015. 161-175 [in Ukrainian].
[Удод О. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвинутого соціалізму». *Світло і тіні українського радянського історіописання*. Київ, 2015. С. 161—175].
  7. Vcheni Instytutu istorii Ukrainy: Bibliohraf. dovidn. V. 1. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Вчені Інституту історії України: Бібліограф. довідн. Вип. 1., Київ, 1998].
  8. Anatolii Santsevych: Materialy do biohrafii. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Анатолій Санцевич: Матеріали до біографії. Київ, 1996].
  9. Zakhyst doktorskoi dysertatsii A.V. Santsevychem. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1969. 2: 159 [in Ukrainian].
[Захист докторської дисертації А.В. Санцевичем. *Український історичний журнал*. 1969. № 2. С. 159].
  10. Karlova, A. Dozemnyi uklin dushi tvoii (spomyny sertsia). *Spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv, 1999. 3: 267-286 [in Ukrainian].
[Карлова А. Доземний уклін душі твоєї (спомини серця). *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 267—286].
  11. Udod, O.A. Rozrobka problem teorii ta metodolohii istorychnoi nauky na storinkakh “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” (1957—2007 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2007. 6: 55-67 [in Ukrainian].
[Удод О.А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957—2007 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 55—67].
  12. Santsevych, A.V. Pro robotu istoriografa (Kilka zauvazhen do statti K.D. Petriaiieva). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1969. 12: 103-106 [in Ukrainian].
[Санцевич А.В. Про роботу історіографа (Кілька зауважень до статті К.Д. Петряєва). *Український історичний журнал*. 1969. № 12. С. 103—106].
  13. Santsevych, A.V. Pro poniattia “suchasna istoriia”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1980. 3: 66-75 [in Ukrainian].
[Санцевич А.В. Про поняття «сучасна історія». *Український історичний журнал*. 1980. № 3. С. 66—75].
  14. Kasianov, H.V. Suchasna istoriia Ukrainy: problemy, versii, mirkuvannia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2006. 4: 4-15 [in Ukrainian].
[Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування. *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 4—15].

Надійшла / Received 16.06.2024

Oleksandr UDOD

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAES of Ukraine,
Head of the Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
oudod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

A.V. SANTSEVYCH: HISTORIOGRAPHIC PORTRAIT
OF THE UKRAINIAN HISTORIAN OF THE SOVIET ERA
(TO THE 100th ANNIVERSARY OF BIRTH)

The goal is to create a historiographical portrait of the famous Ukrainian historian of the Soviet era A.V. Santsevych, to determine his place in the Ukrainian historiographical process and to assess his contribution to the development of national historiography, source studies, methodology, and history methods. **Methodological approaches** are based on the principles of anthropology, historical psychology, and the principles of historical biography; the general theory of generations (N. Howe and W. Strauss) and generational characteristics of Ukrainian historians proposed by Ya.S. Kalakura are taken into account. **The scientific novelty** lies in recreating the historiographical portrait of A.V. Santsevych against the background of the socio-political and historiographical situation in UkrSSR in the 1960s — mid-1990s, the characteristics and correlation of “Ukrainianness” and “Sovietness” in his scientific activity. **Conclusions.** Focusing attention on the figure of A.V. Santsevych as typical one for Ukrainian historiography of the Soviet era, and the significance of his unique personality as a connecting link of several generations of Ukrainian historians. The theoretical and methodological works of A.V. Santsevych debunked the myth about the marginal state of Ukrainian historical science in the USSR and laid a reliable foundation for the development of historiography in modern Ukraine.

Keywords: *A.V. Santsevych, Ukrainian historiography, historiographical portrait, generational theory, Ukrainianness, Institute of History of Ukraine, methodology of history.*